śrī kṛṣṇacandrāya namaḥ

datta-kaustubham

kubuddhīnāṁ kutarkoktyā bhrāmyamāṇasya me manaḥ |
vaśīkṛtaṁ purā yena vande taṁ prabhu saṁjñakam ||1||

ṭīkā: nānāvidhavādayuktagranthānāṁ samālocanena bhrāmyamāṇasya mama cittaṁ yena prabhuṇā purā vaśīkṛtaṁ pramārtha-tattve sthirīkṛtaṁ taṁ prabhu-saṁjñakaṁ parameśvaraṁ vande, aham iti śeṣaḥ ||1||

kaler malapākarttuṁ caitanyo jīva-sad-guruḥ |
granthasyāsya vidhāne tu mac-citte sa[1] pravarttakaḥ ||2||

ṭīkā: grantha-prayojanamāha, kaler iti | kali-saṁjñakakālasya na kalimalatvaṁ "kṛtādiṣu prajā rājan kalāviccanti sambhavam" [bhā.pu. 11.5.37] iti bhāgavata-vacanāt | kintu pracārita sad-upadeśānāṁ kāla-krameṇa yan malinatvaṁ, tad eva kali-malam iti padme bhāgavata-māhātmye "evaṁ pralayatāṁ prāpto vastu-sāraṁ sthale sthale" iti parīkṣad vacanāt | caitanyaḥ sāra-grāhimata-pracārakaḥ śrī-śacī-nandanaḥ, buddhi-vṛttir vā | "yadā yadā hi dharmasya glānir bhavati bhārata" [gītā 4.1] iti bhagavad-vākyāj jīva-caitanye bhagavac-caitanyasya āvirbhāvaḥ svīkṛto'sti sarvasmin kāle ||2||

sampradāye tathānyatra varttate hi sanātanam |
heyabhāva-vinirmmuktaṁ sāragrāhi-mataṁ śubham ||3||

ṭīkā: karmi-jñāni-bhaktāḥ sarvadā varttante sarvasmin deśe | teṣāṁ tat-tat-sāmpradāyeṣu; upāsakānāṁ śākta-saura-gāṇapatya-śaiva-vaiṣṇavānāṁ sampradāyeṣu vā; kāpila-prabhṛti-dārśanika-sampradāyeṣu vā; vaiṣṇavānāṁ sampradāya-catuṣṭaye vā | anyatra sampradāyād anayatra | sva-deśa-videśa-sthita-samasta-bhagavat-para-sampradāyeṣu vā | anyatra sampradāya-hīneṣu bhaviṣyokta-bhakta-śabarī-bhāgavatokta-bhakta-bharatādiṣu | sāra-grāhimataṁ varttate | "aṇubhyaś ca bṛhadbhyaś ca śāstrebhyaḥ kuśalo naraḥ | sarvataḥ sāramādadyāt puṣpebhya iva ṣaṭ padaḥ |" iti [11.8.10] bhāgavata-vacanāt sarva-deśa-kālastha-tattva-granthataḥ sāragrahaṇam eva sāragrāhitvam | tad eva sanātanaṁ matam | bhakta-janasamarpita-vastunaḥ prīti-rūpa-sāra-grahaṇam eva sāra-bhūtasyāpi bhagavataḥ sāra-grāhitvam; ādi-jīvasya brahmaṇaḥ samādau bhagavad-darśanam eva sāragrāhitvam; śivasya sarvānartha-svīkaraṇe'pi bhagavad-bhaktatvam eva sāragrāhitvam; nārada-vyāsa-parāśara-parīkṣidādi-sampradāyikānām api sāramātra-svīkaraṇaṁ smaryate purāṇādau; śrīmad-vedānta-sūtrāṇāṁ vedasāratvaṁ; śrīmad-bhāgavatasya "sāram sāraṁ samuddhṛtam" iti tad-vacanāt sāra-saṅgrahatvam | kiṁ bahunā? pāramparya-gata-sāragrahaṇa-praṇālī-dṛṣṭyā sāragrāhi-matasya sarvārtha-siddhatvaṁ sthāpitaṁ bhavati | samasta-sāmpradāyikānāntu sāragrāhimatajanyatvam api śāstra-siddhaṁ yukti-siddhaṁ ca | sāmpradāyikānāṁ sva-sva-sampradāya-niṣṭha-cihnādi-bāhya-saṁskāreṣu nitānta-mamatā-vaśāt sāra-parihāra-rūpamanartha eva teṣāṁ heyāṁśāḥ | asāmpradāyikānāntu sāmpradāyika-gurūpadiṣṭāntar-niṣṭha-saṁskāreṣv api bāhya-bhramād yad vidveṣaṇaṁ tad eva teṣāṁ heyāṁśaḥ | punaś ca, sāmpradāyikānāṁ vidhi-bandhanādhīnatayotkṛṣṭādhikāra-prāptāv anutsāhitvam; tad bhinnānāṁ ca nitānta-vidhi-rāhityenottarottarādhikārānutpattir heyabhāvaḥ | tato vinirmuktaṁ sāragrāhimatam iti ||3||

sarvaśāstrāt svayaṁ vidvān gṛhṇīyāt sāram uttamam |
sambandhikaṁ svarūpaṁ ca pātra-bheda-vicārataḥ ||4||

ṭīkā: sāmbandhikaḥ svarūpaṁ ceti sāro'pi dvividhaḥ | yaḥ sāraḥ sarva-deśa-kālān atikramya śuddha-jīva-niṣṭhaḥ sa eva svarūpa-sāraḥ, viralo hi saḥ | atyanta-nikṛṣṭāvasthāto jīvānām anantonnati-

[1] mac-citteśaḥ iti pāṭhāntaram

vidhim avalambya bhinnabhinnādhikāra-niṣṭho yaḥ sāro bhavati, sa eva sāmbandhikaḥ | adhikāra-vicāra eva tat sphuṭambhāvi ||4||

svadeśaniṣṭhatābuddhiḥ svabhāvādi pravarttate |
tathāpi paradeśīye nāśraddhā sārabhāginaḥ ||5||

tīkā – bālya-saṁskārāj jīvānāṁ svadeśa-niṣṭhā prabalā | svadeśācāra-vidyā-paricchada-vyavahārādīni sarvaiḥ svabhāvato bahumānitāni | kintu sāragrāhiṇas tasmin tasmin viṣaye na sajjante, para-guṇa-vidveṣa-bhayāt, svadeśa-doṣāsakti-bhayāc ca ||5||

yaj-jñāne sarva-vijñānaṁ manuṣyāṇāṁ prayojanam |
labhyate cetasā sākṣāt tat-tattvaṁ viṣayo mama ||6||

ṭīkā: mānavānāṁ nitānta prayojana-bhūtaṁ yat tattvaṁ, tad evasya granthasya viṣayaḥ ||6||

akhaṇḍaṁ tad-bṛhat-tattvama-advayajñānam ucyate |
sambandhāviṣkṛtaṁ śaśvaccābhidheyena sādhitam ||7||

ṭīkā: adhunā tat tattvaṁ vivṛṇoti – akhaṇḍam iti | "jīvasya tattva-jijñāsā", "vadanti tat tattva-vidas tattvam" iti [1.2.10-11] bhāgavata-vacana-dvayena tattvasyādvayatvaṁ pratipāditam | prītau sarvopādhīnāṁ paryavasānāt, pare brahmaṇi ca viśiṣṭatā-sadbhāvāt sarva-vastujātānāṁ paryavasānāc ca, māyika-heyatva-nirasanadvārā sarveṣāṁ cid-ekākāratva-prāpteś ca | sambandha-jñānena tat-tattvam āviṣkṛtaṁ bhavati | bhakti-lakṣaṇenābhidheyena sambandha-jñānāśrayāt tat-tattvaṁ sādhitavyam iti bodhyam ||7||

vicāre karttṛ-niṣṭhā yā samyagālocane kṣamā |
karma-niṣṭha-vicāreṇa sarvamālocitaṁ na hi ||8||

ṭīkā: idānīṁ grantha-praṇālīṁ vivṛṇoti – vicāra iti | sarvasmin vicāra-kārye jīva eva vicāra-karttā | yadi samasta-jñānaṁ sākalyena vivecanīyaṁ, tarhi vicārasya karttṛ-niṣṭhāvaśyakā | viṣaya-niṣṭhāyāṁ viṣayāṇām asaṁkhyatvāt sarva-vicāro na sambhavati | tithi-malāsādikān viṣayān kṛtvā ye budhāḥ sva-sva-granthān nirmitavantaste sarve khaṇḍa-vicārakāḥ paridṛśyante | ata eva vicārakasya viṣayeṇa yaḥ sambandhas tasmin yat prayojanaṁ yenopāyena tat-prayojanaṁ sādhyaṁ bhavatīti praṇālīm avalambyāsmābhir etad grantho viracyate ||8||

na kāryaṁ kṣudra-jīvena vibhuti-gaṇaṁ prabhoḥ |
yat tasyāvaśyakaṁ nityaṁ tadeva syāt prayojanam ||9||

ṭīkā: anusvarūpeṇa jīvena vibhoranantasya vibhūti-gaṇaṁ na kāryam | bhagavat sambandhe tasya yan nityāvśyakaṁ, tad eva tasya prayojanam | etenāṇuparimitayā jīva-buddhyā parameśvarasyāparimeyatattvaparimāṇa-pravṛttir-nirarthakā bhavati ||9||

svaṁ paraṁ dvi-vidhaṁ proktaṁ pratyakṣañcendriyātmanoḥ |
anumānaṁ dvidhā tadvat pramāṇaṁ dvi-vidhaṁ matam ||10||

ṭīkā: asmin dvitīyādhikaraṇe tattva-nirṇaya-viṣaye pramāṇaṁ nirūpayati śloka-trayeṇa | pramāṇaṁ dvividham – pratyakṣam anumānaṁ ca | ātmendriya-bhedena pratyakṣam api dvyātmakam | ātmendriyātmakaṁ pratyakṣaṁ punaḥ sva-para-bhedena dvividham | anumānam api sva-para-bhedena dvividham | vaiśeṣikāṇāṁ mate ātma-pratyakṣaṁ nāsti, tadīya-pramāṇānāṁ jaḍa-viṣaya eva paryavasānāt, teṣāṁ samādhi-darśanābhāvāc ca | samādhau yā upalabdhiḥ sā nendriya-pratyakṣam | tad upalabdheḥ sākṣād darśanatvāt pratyakṣa-lakṣaṇaṁ tatrānivāryam | upamānasyānumityantragatatvān na pṛthaktvam | darśaka-bhede pramāṇa-dvaye sva-para-bhedo'pi dṛṣṭaḥ ||10||

asādhya-sādhya-bhedena pramādo dvi-vidhaḥ smṛtaḥ |
pramāda-rahitaṁ yat tat prameyaṁ satya-saṁjñakam ||11||

ṭīkā: satya-nirṇaya eva pramāṇasya prayojanaṁ, na tu vitarkaḥ | arthopārjanāya tārkikaṇāṁ sabhā-jaya-pravṛttir nindanīyā, moha-janyatvāt taj-janakatvāc ca | pramātuṁ yogyaṁ prameyam | pramāda-rahitaṁ prameyaṁ satyam | pramādo dvividhaḥ – sādhyo'sādhyaś ca | ku-saṁskārād utpanno bhramaḥ sādhyaḥ | jīvānāṁ parimeyatvād aparimeya-tattva-viṣaye saḥ svābhāvikaḥ pramādaḥ sa evāsādhyastaṁ svavijñāna-śaktyā pariharttuṁ na yateta, tādṛśa-pramādasya bhagavad aiśvarya-janyatvād bhagavat kṛpāvyatirekeṇa anivartyatvāc ca | saj-jñāna-sādhanena sādhya-bhrama eva varjanīyaḥ ||11||

pratyakṣam-anumānañ ca śāstraṁ prakṛtaṁ yadi |
tasmāc-chāstraṁ pramāṇaṁ syan-mitravat kāryasādhane ||12||

ṭīkā: nanu śabda-pramāṇaṁ kiṁ parityājyaṁ sāra-grāhiṇā ityāśaṅkyāha – pratyakṣam iti | parānumāna-pratyakṣa-janyatvāc-chāstrasya pramāṇatvaṁ siddham | brahmāṇam ārabhya vyāsādi-paryantāḥ śāstra-karttāraḥ para-śabdena bodhyas teṣāṁ anumāna-pratyakṣābhyāṁ pramāṇīkṛtaṁ śāstram | "tasmāc-chāstraṁ pramāṇante kāryākārya-vyavasthitau" iti [gītā 16.24] gītā-vākyāt sāragrāhiṇāṁ sambandhe śāstrasya mitravad-upadeśo'pi śrūyate | bhāra-vāhināṁ sambandhe tu śastrasya prabhuvac-chāsanam eva svābhāvikaṁ teṣāṁ hitāhita-vicārābhāvāt, parabuddhi-pracālyatvāc ca ||12||

karma-jñānādi-śastreṣu jīvānāṁ śiva-hetave |
yad-yat prakāśitaṁ vijñais tat-tātparya vidāṁ satām ||13||
jātyādi-guṇa-doṣeṣu niṣedha-vidhiṣu kvacit |
na sajjate mano yeṣāṁ prayojana-vidāṁ sadā ||14||
ūrdhvordhva-gamane kintu pravṛttir varttate yadi |
adhikāra evaiteṣāṁ bhaktānāṁ sama-darśināṁ ||15||

ṭīkā: nanu ko'trādhikārīti pūrvapakṣamāśaṅkyai tac-chloka-trayeṇa sthāpayati sāragrāhiṇām adhikāram | karma-jñānādi-śāstrāṇi bahu-vidhāni santi | tat-tad granthe jīvānāmāmutrikaihika-maṅgala-sādhanārthaṁ ye ye vidhi-niṣedhā nirddiṣṭās teṣu teṣu yat tāt-paryaṁ, sāṛagrāhiṇas tad-grahaṇa-caturāḥ | jāti-vidyā-guṇa-saundarya-vīrya-prabhṛtiṣu satsv api tat-tad-viṣaye rāga-dveṣa-rahitāḥ sama-darśinaḥ | te sarve yadi bhagvad-bhakti-mārgānugāḥ santaḥ kramaśo nimnādhikārāt uccādhikāraṁ prati gantum adyatāḥ, satataṁ punaraprākṛta-prīti-tātparyakāḥ santi, te'tra tadā sāragrāhimatādhikāriṇo bhavati; na tu kevalaṁ pṛthak pṛthak bāhya-cihṇādidhāraṇāt paraspara-sampradāya-virodhino bhakti-hīnā dharma-dvajiṇaḥ śaṭhā vipralabdhāś ca; na tu kevalaṁ sādhu-vākya-vahanat-parāḥ kintu tat-tātparya-bodha-rahitā mithyābhimānānino jīvanicayāḥ | tarhi khaṭvāṅga-vālmīki-prabhṛti-bahubhāgyavadbhir janaiḥ sadṛśāḥ santaḥ sāra-grāhi-padaṁ labhante ||13-15||

īṣat-sāmmukhyādārabhya prīti-sampannatāvadhi |
adhikārā hy asaṅkhyeyā guṇāḥ pañcavidhā matāṁ ||16||

ṭīkā: tamaḥ, rajastamaḥ, rajaḥ, rajaḥsattvaṁ, sattvam iti guṇāḥ pañća-vidhāḥ | jaḍe īśvarāṇveṣaṇa-rūpaṁ tamasaḥ śāktatvam; rajastamovato jaḍa-sāmānye uttāpasya cālakatvena viśiṣṭatā-buddhyā sauratvaṁ; rajaso nara-puśu-pujā-rūpaṁ gāṇaptyam; rajaḥsattva-vaśāt śuddha-jīva-pūjā-rūpaṁ śaivam; sattvaḥ prakṛti-bhinneśvara-pūjā-rūpaṁ vaiṣṇavatvam iti pañca-vidhā gauṇopāsanā bhavanti | anyat spaṣṭam ||16||

sva-svādhikāra-niṣṭhāyām uttarottaragāminī |
pravṛttir varttate śaśvat sārabhājāṁ kramānvayāt ||17||

ṭīkā: spaṣṭam ||17||

keṣāñcit prabalā bhūtvā sarva-kṣudrādhikārataḥ |
sarvonnataṁ padaṁ datte na cirād iha janmani ||18||

ṭīkā: khāṭvāṅgāder udāharaṇāt spaṣṭam ||18||

janmāntaram apekṣante karmaṇāṁ bhāravāhinaḥ |
tathāpi karmacāturyye spṛhā teṣāṁ na jāyate ||19||

ṭīkā: karma-bhāra-vāhi-smārtādīnām iha janmani kadāpi adhikārāntara-praveśopadeśādarśanād etad api spaṣṭam bhavati ||19||

koṭi-janmāntare'pi syān na sāragrāhaṇe matiḥ |
yāvan na ghaṭate teṣāṁ sādhu-saṅgaḥ mad-ātmakaḥ ||20||

ṭīkā: ājanma madātmakaḥ sādhu-saṅgo hi teṣām auṣadham | keṣāñcit smārta-bhāra-vāhinām api sādhu-saṅga-balena sāra-praptiś ca śrūyate prācinabarhi-caritādau ||20||

viśiṣṭaḥ śakti-sampannaḥ krīḍāvān bhakta-vatsalaḥ |
bhaktivyaṅgyo'py ameyātmā prītimān sundaro vibhuḥ ||21||

ṭīkā: idānīṁ bhagavat-tattvam ārabhate – viśiṣṭa ityādinā | na hi jñānena gamyo bhagavān-parimeyatvāt | sa puruṣaḥ kṛpayā bhakti-vyaṅgyaṁ san bhaktānāṁ sambandhe vātsalyāt vibhur api sva-saundaryaṁ prakaṭayati | jīvaiḥ saha teṣām aprākṛta-vibhāge parama-prītyā krīḍati – dāsaiḥ prabhuvat, sakhibhiḥ sakhivat, bālaiḥ pitṛvat, pitṛbhiḥ putravat, yuvatibhiḥ priyavat | ete sambandhā nigūḍhā aprākṛta-bhāva-sampannāḥ, na tu māyika-bhava-viśiṣṭāḥ | kathaṁ sambavati pra-bramaṇaḥ krīḍā loka-sāmānyavadityāśaṅkyāha, sa puruṣaḥ sarva-śakti-sampannaḥ kenacid-apūrva-viśeṣa-dharmeṇānvitaḥ, “parāsya śaktir vividhaiva śrūyate” ityādi bahutara veda-purāṇa-vākya-pramāṇyāt ||21||

guṇebhyaś ca guṇī bhinnaḥ prākṛte parilakṣyate |
na tathā prākṛtātīte nirguṇe nitya dehini ||22||

ṭīkā: prākṛte jagati yad guṇebhyaś ca guṇinaḥ, avayavād avayavinaḥ, dehād dehinaḥ pārthakyaṁ, tad dhi cij-jāḍayor bhinna-sambandhāt ghaṭate | pratibimbasya māyikapadārthasya heyatva-doṣa-dvārā vaikuṇṭha-svarūpāc cit-tattvāt vibhinnatvaṁ sambhavati, tasmin cit-tattve etādṛśa-dvaita-bhāvābhāvāt | jaḍatve vigate sati śuddha-cit-tattvasya jīvasya svabhāvād advaita-siddhir bhavatil, dehadehinor bhedābhāvāt | tasmān nirguṇo prākṛta-guṇa-rahite nitya-cit-svarūpa-dehavati śrī-bhagavati guṇaguṇi-bhedābhāvaḥ kaimutika-nyāyena sidhyati | asmākaṁ tu sthūla-dehe guṇa-guṇi-bheda-rūpa-dvaita-doṣāt kṛti-sādhyaṁ kāryam; parameśvare tad abhāvād anāyāsa-siddhāni kāryāṇi, prākṛta-bhāva-rahita-cinmayāni ca karaṇāni | prākṛta-dehe yathā karaṇāni sva-sva-sthāna-sthitāni kām api śobhāmātanvanti dehasya, tathā prākṛtātīte cid-dehe’pi sarvāṇi karaṇāni sva-sva-sthānasthitāni kām api sarva-camatkāra-kāriṇīṁ śobhāṁ vistārayanti, yāṁ dṛṣṭvā sarve jīvā bhagavatyākṛṣṭā bhavanti | cid-dehasyāsvīkaraṇe bhagavataḥ saundaryābhāvāpatter ākarṣakatvāsiddheś ca |

atredaṁ tattvam, bhagavataś cic-chaktirekā; tasyāḥ prati-phalana-dvārā māyāśaktiḥ kalpitā bhavati, yathā māyayā sarvaṁ prapañcajātaṁ viracitaṁ bhagavad-īkṣaṇena, jīvasya sthūla-liṅga-rūpa-deha-dvayam api gaṭhitam | kintu sarvam eva cit-pratiphala-mātraṁ na tu nūtanaṁ tattvam | jīvasya cid-deha-prati-phalitam etat sthūla-liṅgam | cit-tattve yāni yāni cinmayāni karaṇāny avayavāś ca santi tāni sarvāṇi sthūla-dehe pratiphalitāni | vastuto yadi guṇaguṇi-bhedātmakā bhāvāḥ parihriyante, tarhi sarvāṇi dehādīni sva-sva-rūpa-bhūtāni bhavanti | heya-bhāva-vivarjitaṁ sarvaṁ jagad eva vaikuṇṭhātmakaṁ bhavati | tasmāt parameśvarasya svābhāvikaṁ nitya-rūpam api sthāpitaṁ, yena svarūpeṇa sa aupaniṣadaḥ puruṣaḥ sarvatra pūrṇatvena tiṣṭhann api sarva-vyāpitaṁ bhajati nijācintya-śakti-balāt | etad aupaniṣadaṁ tattvam ātma-pratyakṣa-rūpa-pramāṇāt sidhyati | bhāgavat-prārambhe vyāsa-samādhau tal-labho hi prasiddhaḥ –“apaśyat puruṣaṁ pūrṇaṁ māyāṁ ca tad apāśrayām” ityādi vacanebhyaḥ ||22||

bindu-bindutayā jīve ye ye śakti-guṇādayaḥ |
te sarve kila varttante nityaṁ pūrṇatayā harau ||23||

anye ca bahavaḥ santi guṇāḥ kṛṣṇe svabhāvataḥ |
nopalabdhir bhavet teṣāṁ nṛṇāṁ śakter abhāvataḥ ||24||

ṭīkā: vicāra-dayā-prabhṛti-śakti-guṇādayo bindu-bindutayā jīve varttante | te sarve pūrṇatayā harau bhagavati nityaṁ tiṣṭhanti | api ca svabhāvato bhagavati anye ca bahavo guṇāḥ santi; jīvānāṁ tad upalabdhir na sambavati tādṛśa-śaktyabhāvāt ||23-24||

prapañca-vijayas tasya līlayā nija-śaktitaḥ |
tathāpi parameśasya nirguṇatvaṁ na hīyate ||25||

ṭīkā: prāpañcike jagati bhagavadāvirbhāvo'pi sambhavati svarūpa-śakti-balāt | kintu tasmin tasminnāvirbhāve tasya nirguṇatvaṁ jīvasyeva na hīyate | māyā tad dāsītvāt tadāgamane kuṇṭhitā bhavati, na tu tad-darśane prabhor vaikuṇṭhasya kuṇṭhatvaṁ; yathā māyāvādino vadanti śaṅkarādyāḥ ||25||

hy avatārā harer bhāvā mansy ūrdhvordhvagāmini |
sarvordhvabhāva sampannaṁ vraja-tattvaṁ mahīyate ||26||

ṭīkā: "āvirbhāva-tirobhāvā svapade tiṣṭhati; tāmasī rājasī sāttvikī mānuṣī; vijñāna-ghana ānanda-ghanaḥ sac-cid-ānandaika-rase bhakti-yoge tiṣṭhati" iti gopālottra-tāpanī-vacanāt jīvānāṁ jñāna-vṛddhy-upakrameṇa bhagavad-avatārāṇāṁ hṛt-koṣavarrtibhāvatvaṁ sidhyati
(1) prathamāvasthāyāṁ jīva-dehasya nirdaṇḍatve tad bhāvasya matsyatvam;
(2) dvitīye vraja-daṇḍatve kacchapatvam;
(3) tṛtīye meru-daṇḍatve śūkaratvam;
(4) caturthe nara-paśu-bhāvatve nṛsiṁhatvam;
(5) pañcame kṣudra-naratve vāmanatvam;
(6) ṣaṣṭhe asabhya-naratve paraśurāmatvam;
(7) saptame sabhyabhāva-sampannatve śrīrāmacandratvam;
(8) aṣṭame parama-sādhāratve kṛṣṇatvam;
(9) navame jñāna-dvārā parameśvara-parimāṇa-cintāprābalye buddhatvam;
(10) taddūrā nastikya-prābalya daśame kalkitvam iti
daśāvatāra-bhāvāḥ | bhāvānāṁ yad dheyatvaṁ lakṣitaṁ, tad draṣṭṛ-niṣṭhaṁ, na tu dṛśya-niṣṭham | evaṁ mata-bhedeṣu binna-vaijñānika-vicāra-siddhā bhāvāḥ paridṛśyante | ete bhāvā bhagavati nityāḥ, vaikuṇṭha-vaicitryāntra-gatatvāt | sarva eva te heyatva-varjitā veditavyāḥ sāragrāhibhiḥ ||26||

cid-ātmā prīti-dharmāyaṁ bhagavac-chakti-bhāvitaḥ |
prapañce dviguṇo jīvaḥ svarūpī-nitya-dhāmani ||27||

ṭīkā: idānīṁ cid-ātma-jīva-dharmaṁ vadan tam eva vivṛṇoti śloka-catuṣayena | nitya-dhāmni vaikuṇṭhe svarūpī jīvaḥ; cidātmeti tasya svarūpa-lakṣaṇam | kriyā-pariceyatvaṁ prīti-dharmatvam | kintu bhagavac-chaktyā bhāvitaś cālitaḥ sṛṣṭaḥ pālito vā saḥ | yadā prapañce baddhas tiṣṭhati tadā cidātma-svarūpo'pi sthūla-liṅga-rūpa-dvaya-viśiṣṭo bhavati | karmendirya-grāhyatvaṁ sthūlatvam | jñānendirya-grāhyatvaṁ liṅgatvam iti bodhyam ||27||

saṅkoce vikace śaśvat ṣaḍ-vikāra-vivarjjitaḥ |
bhoktṛtva-bhramajālāt sa svadharmāddhi bahirmukhaḥ ||28||

ṭīkā: janmāstitva-vṛddhi-kṣaya-pariṇāma-maraṇānīti ṣaḍ-vikārāḥ | vikace vaikuṇṭhe sva-svarūpe tiṣṭhan sa ṣaḍ-vikara-rahitaḥ | saṅkoce prapañcāyatane'pi śuddha-jīvasya tat-tad-vikāra-bhāvaḥ, kevalaṁ sthūla-liṅga-śarīra-dvayasya tat-tad-vikārāḥ pravarttante | dehātmābhimānāj-jīvasyāpi kleśabhagitvaṁ tatraiva | svarūpato jīva eva bhogyaḥ, prameśvaro bhoktā | jīvasya svādhīna-prīti-kāmukeneśvareṇa svādhīnatvaṁ tasmai pradattam | kintu mauḍhyāt-tad-dattaṁ viruddhatayā vyavahṛtaṁ jīvena svabhoga-vāñchayā | tasmāt bhoktṛatva-bhrama-jālāj jīvasya svadharma-vaimukhyaṁ bhavati | tasmāt prapañce bhogāyatane prāpte sat I dehātmābhimāna-bhramajāle baddho bhavan vikāra-sambandhinaḥ kleśān bhuṅkto ||28||

svadharmaḥ kṛṣṇadāsyaṁ ji tasmiṁs tiṣṭhan sukhī sadā |
tad abhāvāt tridhā kleśā māyāsaktasya duḥkhadāḥ ||29||

ṭīkā: "naisargikaṁ tu jīvānāṁ dāsyaṁ viṣṇoḥ santātanam | tad vinā varttate mohādātma-cauraḥ sa kathyate ||" iti vasiṣṭha-smṛti-vacanāj jīvānāṁ kṛṣṇadāsyaṁ svadharma iti svīkṛtaṁ śāstreṣu | bhoktṛtva-bhrama-jāla-baddhasya jīvasya svadharma-(kṛṣṇāsakti-)pālana-ceṣṭāyāṁ yat sukhaṁ tad eva nityam; prapañca-niṣṭhāyāṁ yat sukhaṁ tad anityaṁ phalaṁ tu ca | svadharmābhāva-hetuka-māyāsaktis tatas trividhāḥ kleśā ādhyātimkādhidavikādhibhautikātmakāḥ | śrī-rūpa-gosvāmī-granthe [brs. 1.1.12] avidyā-pāpabīja-pāpātmakās trividhāḥ kleśāḥ ||29||

sat-saṅgāj-jāyate śraddhā tasmāj-jñānaṁ sunirmalam |
jñānād-dhyānaṁ tato bhaktiḥ kleśaghnī kṛṣnatoṣaṇī ||30||

ṭīkā: sat-saṅgāt sādhu-saṅgāt, bhagavad-anubhavinaḥ sādhavaḥ; na tu kevalaṁ vairāgya-sannyāsādyśrama-cihna-dhāriṇas tad-adhāraṇād api tad-anubhava-siddheḥ; na ca "sādhavo vayam" iti vādino bikṣukāś ca | sampradāya-niṣṭhātaḥ sva-svampradāya-lakṣaṇānvitāḥ saṁskārādi-viśiṣṭāḥ sādhava iti manyate | asāmpradāyikānāṁ tu sampradāya-cihna-dhāriṇaḥ sarve śaṭhā iti bhrama-hetuko vidveṣaḥ | evam bhūta-rāga-dveṣa-rahitāḥ sāra-grāhiṇaḥ | bhagavad-anubhavināṁ śreṣṭha-sāragrāhiṇāṁ saṅgāt tad-ācaraṇānusaraṇa-balāt bhagavad-viṣaye śraddhāvantaḥ sunirmalaṁ sambandha-jñānaṁ prāpnuvanti | tat-prāptyantaraṁ tad-vastu dhyāyanti | tad dhyāne yā bhaktiḥ prakāśate, saiva kleśaghnī śrī-kṛṣṇa-toṣaṇī ca ||30||

prakṛter bhagavac-chakteḥ pratibimba-svarūpiṇī |
vimukhāvarikā māyā yat sṛṣṭaṁ heyatāyutam ||31||
māyāsūtaṁ jagat sarvaṁ sthūla-liṅga-svarūpakam |
vaikuṇṭhasya viśeṣasya pratibimbaṁ jugupsitam ||32||
yad yad bhāti hy asad-bimbe tat-tat sarvaṁ viśeṣataḥ |
varttate bhagavad-dhāmni śivarūpam anāmayam ||33||

ṭīkā: idānīṁ māyāśakti-vicāraḥ kriyate | cic-chakti-svarūpa-śakti-prabhṛti-nānā-nāmabhinnā bhagavat-prakṛtir ekā – yā bhavad-dāsānāṁ jīvānāṁ sambandhe paramānanda-svarūpā | yā tu bahir-mukhāṇāṁ jīvānaṁ sambandhe māyārūpeṇāvarikā vikṣepikā ca, sā tripāda-vibhūtim ato vaikuṇṭha-stha-viśeṣa-dharmasyāsat pratibimba-svarūpā, acid-dharmāśrita-liṅga-sthūla-rūpa-jagat-prakāśikā ca | svarūpa-śaktyāviṣkṛta-vaikuṇṭhena saha māyāviṣkṛta-prapañcasya sarvathā sādṛśyaṁ bhavati | kevalaṁ heyatva-śivatva-rūpa-dharma-bhedena bhinnatvam | heyatvam atra prākṛta-kleśa-rūpatvam; bhū-jalādi-rūpa-gandhādi-kriyākarmādi-viśeṣeṣu na bhinnatvam | kintu tat-tat-parināme prāpañcike jagati yad yat kleśadaṁ heyatvam asti tat-tad vaikuṇṭhe nāsti, viakuṇṭhe tu sarva-vyāpāreṣu śivatvam asti | atra heya-deśa-kāla-pātra-saṁyogāt svarūpa-vikṛtasya manasas tad-vaikuṇṭhastha-śivatvaṁ dhyānātītaṁ bhavati | vaikuṇṭhasya nirviśeṣatvaṁ prākṛta-viśeṣa-virodhitvaṁ nirākāratvam iti yan mataṁ tad-duṣṭam, samadhi-labdha-jñāna-viruddhaṁ ca, samasta-prayojana-bādhakaṁ ca, bhramātiśaya-varddhakaṁ ca, vaikuṇṭha-viśeṣāntaragata-śuddha-jīvānāṁ cit-svarūpa-nirṇaya-viruddhaṁ ca | asmākaṁ sa-viśeṣa-mataṁ tu kaiścic-chuṣka-jñāna-vādibhiḥ ku-tarkeṇa dūṣitam; teṣāṁ mate prākṛta-bhāva-dvārā dṛṣṭi-gocare avatīrṇaṁ pratiphalito vaikuṇṭha-bhavo'pi prākṛta-bhāva iti yan niścīyate tad asat | asmābhiḥ sāragrāhibhir vaikuṇṭha-bhāva-pratiphalitaḥ prapañca iti niścitam | etan mata-tyāge bhagavad astitva-cintanādi bhāvānāṁ prapañca-bhavajanyatvam apy āśaṅkanīyaṁ bhavati | tad viśvāsāt sarve'pi nāstikāḥ syuḥ |

kiṁ heyatvam iti vicāraṇīyam, deśasya heyataṁ dūratvādi, dūratve'pi yac-chivatvaṁ tad vaikuṇṭhagatam | kālasya heyatvaṁ bhūta-bhaviṣyad-vartamāna-bhāvāḥ, tat-tad-bhāveṣv api śivatvam asti | pātrāṇāṁ jala-bhūmi-śarīrādīnāṁ śrama-sādhyatva-mūlya-sādhyatva-nānābhāvagata-viruddhatvādīni heyatvam | kiñcāsmākam asyām avasthāyāṁ śuddha-śivatva-bhāvābhāvāt heyatva-śivatva-gata-cintā sampūrṇā na bhavati | kintu kevalaṁ svataḥsiddha-jñāna-balāt tat-sattvopalabdhir nisaraga-satyeti sthiraṁ bhavati ||31-33||

dhyānādau bhaktimatkāryye prākṛte'pi svarūpataḥ |
sārāṁśā nītavaikuṇṭhāḥ kṛṣṇoddeśe hṛdi sthite ||34||

ṭikā – dhyānaṁ mānasa-dharmaḥ; manaso'ṇutvāt cid-ābhāsatvāc ca prākṛtatvam, na tu cidvat aprākṛtatvam | tasmān manaḥ sādhya-dhyānadi-karmaṇām api prākṛtatvaṁ sidhyati | nanu viparīta-kāryeṇa viparīta-phalam iti nyāyāt kathaṁ prākṛta-dhyānadinā'prākṛta-vaikuṇṭha-prāptir iti cen na | dhyānādāv iti śabdena samasta-mānasa-śarīrika-kāryāṇi bodhyāni | yadi bhavatāṁ bhajana-kārye bhagavad-uddeśo'sti, tarhi tat-tat-kāryaṁ kadācin niṣphalaṁ bhavati, bhagavataḥ sarva-jñatā-karuṇāmayatādi-guṇā-sadbhāvāt | ataḥ prākṛte'pi sādhane śrī-vigrahadau rasa-rūpaṁ yat sāraṁ tac-cic-chaktyā bhagavat-sānnidhyaṁ prati nītaṁ bhavati | bhagavad-dāsī-bhūtā māyā ca baly-upaharaṇa-vidhinā baddha-jīvānāṁ pūjārcanādi-kṛtyaṁ svarūpa-śakti-bhūtā bhagavat-pada-pāṅkaje samarpayati | ataḥ kāraṇād arcanādi-sambandhe śuṣka-jñānamārgiṇāṁ śrī-vigraha-vidveṣe kaścid abhiniveśo na kartavyaḥ sāragrāhibhiḥ ||34||

kṛṣṇābhimukha-jīvāstu svadharmāvastitāḥ sadā |
ye tad-vimukhatāṁ prāptā māyā teṣāṁ vimohinī ||35||
cic-chakteḥ pratibimbatvāj-jagan mithyeti nocyate |
sāmbandhikena liṅgena satyaṁ tad viduṣāṁ mate ||36||

ṭikā – asminn adhikaraṇe tattva-trayasya sambandho nirūpyate, svadharmaḥ kṛṣṇa-dāsyam | māyāvādasyānarthakatvaṁ sūcitaṁ cic-chakter iti ślokena | prameśvarasyeva jagato na nitya-satyatvam; kintu sṛṣṭer ārabhya bhagavad icchayā saṁhāra-paryantam etasya jagataḥ sāmandhika-satyatvaṁ nirṇītaṁ vidvadbhiḥ | spaṣṭam anyat |

jadeṣu jñānamālocya kṛtvā kāryyāṇyaśeṣataḥ |
yateta paramārthāya kāryavic caturo naraḥ ||37||

ṭīkā: śuṣka-vairāgyavādaḥ parihṛto jaḍeṣv ityādinā ||37||

saṁsāre dravya-jātānāṁ saṁgrahe tat paro bhavet |
yatas tair labhyate śāntir yayā sādhyaṁ prayojanam ||38||

ṭīkā: prayojana-sādhanāvakāśa-rūpā śāntiḥ ||38||

jaḍānuyantrito jīvo jñāna-vairāgya yatnataḥ |
kvacin na labhate muktim īśasya kṛpayā vinā ||39||

ṭīkā: spaṣṭam ||39||

tasmāj-jaḍātmake dravye dṛṣṭvā kṛṣṇānvayaṁ sadā |
yateta jaḍa-vijñānād ajaḍa-prāpti-sādhane ||40||

ṭīkā: idam api spaṣṭam | ajadaṁ cit-tattvam ||40||

dhūmrayānaṁ taḍid yantramāviṣkurvan supaṇḍitaḥ |
varddhate bhagavad-dāsye jīva-dāsya balād iha ||41||

ṭīkā: vidhi-jaḍa-sannyāsinām udyama-rāhityaṁ dūṣyate dhūmra-yānam ityādinā ||41||

bhūgolaṁ jyotiṣaṁ vārkṣamāyurvedañ ca jaivakam |
pārthivaṁ sālilaṁ dhaumraṁ vaidyutaṁ caumbakam tathā ||42||
aikṣaṇaṁ vāyavaṁ spāndyaṁ śābdyaṁ caittyañ ca pācanam |
etat sarvaṁ vijānīyād īśadāsya prapoṣakam ||43||

ṭīkā: jaḍa-jñānaṁ vivṛṇoti, bhūgolam iti | vārkṣam udbhit-tattvam, jaivakaṁ kṣudra-jīva-tattvam, vaidyutaṁ taḍid-vārttā-vahnādikam, caumbakaṁ diṅ-nirūpaṇatattvam, aikṣaṇaṁ cakṣur-viṣayakam, spāndyaṁ gati-vidhi-viṣayakam; śābdyaṁ śabda-vidhi-nirūpakam, caittyaṁ mānasa-

vijñānam, pācanaṁ pāka-viṣayakam | yukta-vairāgyāśitānām etat sarvaṁ bhagavad-dasya-poṣakaṁ bhavati ||42-43||

yaśo'rtham indriyārtham vā tat-tat sādhyaṁ yadā bhavet |
tadeśoddeśyatā bhāvād anitya phaladāyakam ||44||

ṭīkā: ye jeno yaśo'rtham indriyārtham arthopārjanārthaṁ vā etaj jaḍa-vijñānaṁ sādhayanti tat-tat-karmaṇi teṣām īśoddeśābhāvan nityaphalāni na bhavanti | kevalaṁ yaśa-ādi-rūpam anityaphalāni bhavantīti bhāvaḥ | etat karma-vicāre sphuṭaṁ bhāvi ||44||

vigrheṣu bhajed īśaṁ na bhaumaṁ hījyam ucyate |
bhaumejyā-vigraha-dveṣau sampradāya malāv ubhau ||45||

ṭīkā: jaḍa-vijñāna-jaḍa-prāptyupāyāṁ vadati | bhauma-pūjakā vigraha-vidveṣiṇaś ca dvividhāḥ pauttalikāḥ sampradāya-malavaśāt parasparaṁ vivadante, kintūbhayamatasāraṁ na gṛhṇanti | "yasyātma-buddhiḥ kuṇape tri-dhātuke" iti bhāgavata-vacane [10.84.13] bhauma-pūjakānāṁ nindā śrūyte | na hi bhagavān jaḍo jaḍa-pariṇāmo vā | tarhi kathaṁ tasya bhaumatvam? kintu jaḍasya bhagavato bhāva-vyaktīkaraṇāśayā vigraha-granthādi-nānopakaraṇāni sthāpitāni | bhagavat-tātparya-buddhyā teṣāṁ vyavahārāt bhaumejyā na bhavati | sampradāya-mala-śabdena sampradāyi-vaiṣṇavā na dūṣitāḥ, kintu kevalaṁ sampradāya-malo nindyate | "bhūṣito'pi careddharmaṁ na liṅgaṁ dharma-kāraṇam" iti manu-vacanāt bhūṣitā abhūṣitā vā vaiṣṇavastu sarvatra pūjyā eva bhavati ||45||

jīvānāṁ baddha-bhūtānāṁ karttavyam abhidheyakam |
karma-jñānaṁ tathā bhaktir nirṇītam ṛṣibhiḥ pṛthak ||46||

ṭīkā: sambandha-jñāna-vicāraḥ samāptaḥ | adhunābhidheya-tattva-vicāram ārabhyate siddhānta-kāro – jīvānām ityādinā | mukta-jīvānāṁ bhagavat-prītir eva svadharmaḥ | baddha-jīvānāṁ tu māyāsvīkārāt svadharma-nirṇayo'pi kaṭhinaḥ | nānā ṛṣibhir nānā mataṁ vyavasthāpitam | "muninaikena yat proktaṁ tad anyo na niṣedhati | pratyutodāharet tasmāt sarvoktiḥ sarva-sammatā ||" iti laghu-parāśara-vyakhyāyāṁ mādhava-vākyāt ṛṣīṇāṁ doṣollekho na karttavyaḥ; pratyuta sarve ṛṣaya eva sāragrāhiṇaḥ | yenopāyena yasya bhagavat prīti-rūpa-prayojana-siddhir abhūt sa eva mukhyopāya iti tena ṛṣiṇā nirddiṣṭam | bhinnabhinnādhi-kāra-viṣaye'pi teṣāṁ vyavasthābhedo bodhyaḥ | bhāra-vāhinastu kadācit tātparya-niṣṭhā na bhavanti | kintu tat-tac-chāstra-dṛṣṭyā karmādi-pratiṣṭhāparāṇi vākyāni bahu mānayanti | tataḥ punaḥ karmaṇi jñāne bhaktyaṅgādau vā saktā anyān nindanti | sarvagrāhiṇastu sarveṣāṁ jñānadīnāṁ sāraṁ gṛhītvā'sāraṁ parityajanti; kintu "na buddhi bhedaṁ janayed ajñānāṁ karma-saṅginām" iti jñāna-saṅgy upalakṣaṇāt [gītā 3.26] bhagavad-vākyāt sarveṣāṁ janānām adhikāra-vicāreṇa kāryam akāryam vā vyavasthāpayanti | adhikāra-vicārāt jaḍānāṁ sambandhe kevalaṁ jaḍa-niṣṭhaṁ karmānarthāvasarahānāya citta-śuddhyartham api vyavasthāpyate | ye tu jaḍa-buddhi-śūnyāḥ kintu viśuddhāprākṛta-tattvān abhijñā teṣāṁ sambandhe tattvamasyādi-mahā-vākyārtha-rūpaṁ jñānakāṇḍaṁ nirṇītam | ye tu tad ubhayottīrṇāḥ sva-svabhāvaṁ svadharmaṁ cānusandadhate teṣāṁ sambandhe prayojana-niṣṭhaṁ karma-jñānādikaṁ dṛśyate | ataḥ sarveṣāṁ karma-jñānādīnāṁ niṣṭhābhedenābhideyatvaṁ svīkṛtam asti | atra granthe te te pṛthaktvena saṁkṣepato vicāryāḥ ||46||

yat kriyate tad eva syāt karma ced viduṣāṁ mate |
karmākarma-vikarmāṇi karma-saṁjñāṁ tad āpnuyuḥ ||47||

ṭīkā: atra ādau karma-vicāryate | yat kriyate tad eva karmeti keṣāñcid viduṣāṁ matam; tan mate karmākarma-vikarmāṇyapi karmaṇi parigaṇitāni | kintv abhidheya-nirūpaṇa-sthāle jīvānāṁ sva-svarūpa-sādhanāya vikarmākarmaṇī parityājye | sad anuṣṭhānam evātra karma ||47||

yan nākarma-vikarma syāt tad eva karma-śabdyate |
puruṣārtha-vihīnañ cet karma cākarmavad bhavet ||48||

ṭīkā: atra śrī-śrīdhara-svāmi-caraṇair uktam ekādaśa-skandha [11.3.43] ṭīkāyām – "karma rahitam; akarma tad-viparītaṁ niṣiddham; vikarma vigarhitaṁ karma vihitākaraṇaṁ[2] ceti |" atra viparītaṁ niṣiddham-adhikāra-vicāreṇa, vigarhitaṁ pāpa-karma, etat sarvaṁ parityājyam | ekādaśa-skandhe [11.23.18-19] tāni pāpa-karmāṇi nirṇītāni, "steyaṁ hiṁsānṛtaṁ dambhaḥ kāmaḥ krodhaḥ smayo madaḥ | bhedo vairam-viśvāsaḥ saṁsparddhā vyasanāni ca | ete pañca-daśānarthā hy artha-mūlā matā nṛṇām | tasmād anartham arthākhyaṁ śreyo'rthī dūras tyajyet||" ityādinā | atra vyasanāni strī-dyūtamadya-viṣayāṇi trīṇi, avaidha-strī-saṅge'narthatā prasiddhā, mādakamātraṁ madyam, ālasya-parāṇi nirarthaka-karamāṇyeva dyūta-viṣayāṇi; yan na vikarma yan nādhikāra-bhedenākarma ca tat-kāryameva karmeti veda-sammatam | kintu puruṣārtha-hīnaṁ tat-karmāpy akarmavat |

avāntara-phalaṁ tyaktvā paramārtha prayojakam |
kurvan karma nirālasyaḥ karmasu kuśalo naraḥ ||49||

ṭīkā: bhagavati ratir eva sarveṣāṁ gauṇa-mukhya-karmaṇāṁ mukhya-phalam iti sarva-śāstra tātparyam | sarvasmin gauṇa-karmaṇyeva jaḍa-sukha-prāpti-rūpam anartham eva syāt tad evāvāntra-phalam iti vidvadbhir nirṇītam | yaḥ puruṣas tadavānatra-phalaṁ tyaktvāthavā tat phalam api mukhyaphalam asādhakaṁ kṛtvā nirālasyaḥ san kurute karma, sa eva karmasu kuśalo bhavati, sa eva karma-caturaḥ sāragrāhītyarthaḥ; anye tu khaṇḍavāhi-balīvarddavat karma tad avāntaraphalaṁ ca vṛthā vahantyeveti bhāvaḥ |

kvacit sākṣāt kvacid gauṇaṁ karma bhakti prayojakam |
ādyaṁ tac-chravaṇādau tu cāntyaṁ varṇāśramādiṣu ||50||

ṭīkā: bhakti-prayojakaṁ karmāpi dvividhaṁ -- mukhyaṁ gauṇaṁ ca | yasmin yasmin karmaṇi bhakti-bhinnaṁ phalaṁ nāsti, tat-tat karma sākṣāt bhakti-prayojakam; tac ca śravaṇa-kīrtanādi-rūpam | tat-tat karma yadi bhagavad-uddeśakaṁ na bhavati – loka-rakṣārthaṁ bhavati, tarhi bhakti-sādhane vyāghāta-mātraṁ tv avāntaraphalotpādakaṁ bhavati | tasmāt tat-tat-karma-maya-bhaktyaṅgānāṁ karma-bhinnatvam, bhakti-nāmnā pariceyatvaṁ ca | ata eva bhakti-vicāre idaṁ vicāryaṁ bhavati, varṇāśrama-rūpa-sāmājika-vyavasthāgata-nitya-naimittikādi-karma-dāna-tapaḥ-svādhyayeṣṭā-pūrta-vratādayas tu gauṇatayā bhakti-prayojakāni karmāṇi bhavanti | iṣṭā-pūrtādau tu puṇyoddeśyakānāṁ pāṭhaśālā-cikitsālayādīnām api praveśaḥ | tāni sarvāṇi bahuphala-yuktāni, kadācid indriya-parāṇi kadācid vā bhagavat-parāṇi bhavanti | yatra yatra teṣām indriya-sukha-viṣaya-sukha-paratvaṁ, tatra tatra teṣāṁ bhagavad-bahirmukhatvaṁ jaḍatvaṁ ca jīvānāṁ svadharma-viruddhatvaṁ ca | karama-jaḍās tu etad-viparītaṁ vadanti teṣāṁ siddhāntas tu śruti-smṛti-sadācāra-viruddhaḥ | tathāpi yājñavalkyaḥ "ijyācāra-damā-hiṁsā-dāna-svādhyāya-karmaṇām | ayaṁ tu paramo dharme yad yogenātma-darśanam ||" iti; bhāgavate [10.87.24] ca "dāna-vrata-tapo-homa-japa-svādhyāya-saṁyamaiḥ | śreyobhir vividhaiś cānyaiḥ kṛṣṇo bhaktir hi sādhyate ||" iti | vyatirekavicāre'pi bahirmukha-karmaṇāṁ nindā śāstre bhūyasā śrūyate, "dharmaḥ svanuṣṭhitaḥ puṁsāṁ viṣvaksena-kathāsu yaḥ | notpādayed yadi ratiṁ śrama eva hi kevalam ||" ityādau ca śrībhāgavate [1.2.8] ||50||

indriyārthe parijñāte tattvajñānaṁ bhaven na hi |
sambandhāvagatir yatra tatra jñānaṁ sunirmalam ||51||

ṭīkā: idānīṁ jñānaṁ vivṛṇoti, rūpa-rasa-gandha-sparśa-śabda-kāṭhinya-tāralyādi-jñānaṁ na tattva-jñānam | tat tu vastuno heyabhāvopalabdhi-rūpa-viṣaya-jñānam eva | yasmin vijñāte kiñcid apy ajñātaṁ na bhavati, yac cid-acid-īśvara-sambandha-jñānaṁ tad eva tattva-jñānam, "yasim vijñāte sarvaṁ vijñātaṁ bhavati" iti śruteḥ | na hi kaṇḍa-jñānasya svarūpa-sukha-pradātṛtvaṁ ghaṭate ||51||

catur-viṁśatikaṁ tattvaṁ prapañcaṁ māyikaṁ viduḥ |
pañca-viṁśatikaṁ jīvaḥ ṣaḍ-viṁśaṁ prabhur acyutaḥ ||52||

[2] vikarma vigataṁ karma, vihitākaraṇam – ity api pāṭhaḥ

jīvasya laya-sāyujyaṁ yaj-jñānaṁ tad sammatam |
tasya hi bhagavad-dāsyaṁ nityaṁ śāstre prakīrttitam ||53||

ṭīkā: nanu kiṁ taj-jñānam iti pūrvapakṣam āśaṅkyāha siddhānta-karaś caturviṁśatikam iti | kecid vadanti brahmaṇā saha jīvasya laya-sāyujya-lakṣaṇā jīvan-muktir eva jñānam iti | tad asat, yataḥ śāstre bhagavad-dāsyam eva prayojanaṁ śabdyate | laya-sāyujye na bhaktiḥ sambhavati | tasmāc cid-acid-īśvarāṇāṁ paraspara-samabandha-jñānam evādvaya-jñānaṁ sidhyati | sāṅkhyam ete caturviṁśatikaṁ tattvaṁ prākṛtam; tan-madhye pañca-bhūtaṁ-pañca-tanmātra-daśendriyātmakaṁ sthūlam, mano-buddhyāhaṅkāra-cittānāṁ sūkṣmatvaṁ liṅgatvaṁ ca | jīvātmā tu pañca-viṁśatikaṁ tattvaṁ; paramātmā ca ṣaḍ-viṁśatikaṁ tattvaṁ bhavati | etat tattvānāṁ samyag-ālocana-dvārā saṁśaya-rāhityena sambandha-jñanam eva sidhyati, yathāhuḥ śrīdhara-svāmipādāḥ, "ṣaḍ-viṁśo daśame vyaktaḥ ṣaḍ-viṁśo daśamo hariḥ | karotu pañcaviṁśaṁ māṁ caturviṁśatitaḥ pṛthak ||" iti | yat tu gopālopaniṣad-vākyeṣu viṣṇu-purāṇe prahlāda-cariteṣu ca sādhanāṅgānāṁ madhye brahmāham iti dhyānam api gaṇitaṁ, tat tu dāsya-bhāvāntragata-svārtha-śūnyatvamātraṁ, na tu laya-sāyujyam | yadyapi prahlādādīnāṁ niḥsaṁśaya-dāsya-parāṇāṁ jīvāṇāṁ tan na dūṣitaṁ, tathāpi sādhāraṇatas tad eva na vidhir bhavati ||52-53||

karma-jñānāṅga-sārāṇi nava-pañca-vibhāgataḥ |
prayojanāya yuktāni sarvaṁ tad bhakti-saṁjñakam ||54||

ṭīkā: samprati bhaktyadhikaraṇām ārabhate, "śravaṇaṁ kīrtanaṁ viṣṇoḥ smaraṇaṁ pādasevanam | arcanaṁ vandanaṁ dāsyaṁ sakhyam ātma-nivedanam ||" iti sthūla-liṅgobhya-niṣṭhāni nava sādhana-bhaktyātmaka-bhagavat-karmāṅgāni | arcanāṅge tu gurvāśraya-sampradāya-saṁskāra-tal-liṅga-dhāraṇa-bhagavan-nirmālya-bhakṣaṇa-tad-vratādīni pratyaṅgānīti śrī-jīva-gosvāminā sandarbha-granthe nirnītāni | śānta-dāsya-sakhy-vātsalya-madhurāṇīti pañca-vidha-bhāvāḥ kevalaṁ liṅga-deha-niṣṭhatvād ātma-niṣṭhatvāc ca ratyātmaka-jñānāṅgāni | ye tv etāni pañcāṅgāni[3] sādhayanti, te'pi pūrva-saṁskārāt sthūla-niṣṭhāni kāni kāni bhagavat-karmāṅgāṇy api bhajanty udāsīnavat | śravaṇa-kīrtana-smaraṇa-rūpam-aṅgatrayaṁ baddha-jīve, rūpāntareṇa mukte'pi nityam, tasya mukhya-prayojanaparatvāt | tad-vyatītānāmaṅgānāṁ tu cittatve paryavasānam eva vivecanīyam | sādhana-bhakyātmaka-karmāṅgasya vaidhatvam | ratyātmka-jñānāṅgasya tv ātmaparatvena siddhe jīve bhakteḥ rāgātmakatvaṁ, sādhake rāgānugatvaṁ ca | viṣayāviṣṭa-cittānāṁ viṣayeṣv abhilāṣa-rūpo rāgaḥ śuddhe parama-caitanye pravṛttitaś cet śuddha-rāgo bhavati | tad-ātmakā tat-svarūpā rāgātmikā, sā vṛttiḥ siddh-jīve sambhavati, na tu sādhake | sādhakasya tu kadācic-cid-dhāmāntargata-vraja-janādi-niṣṭharāgasya samādhi-dvārā sandarśanāt tad-anugamana-rūpā kācit pravṛtti-jāyate | saiva rāgānugā bhaktiḥ | prīti-siddhau vaidhāṅgānāṁ svarūpaṁ parivarttate, jñānāṅgānāṁ tu svarūpaṁ na parivartate, parantu nirmalaṁ bhavati | śāntāṅge bhagavaj-jīvayor na sambandhas tasmāt rasa-rūpo'pi śāntāṅge jñāna-niṣṭhā prabalā | dāsya-sakhya-vātsalya-madhureṣu sambandhasya tu kramaśo gāḍhatā bhavati | prayojana-tyāgo hi bhaktyaṅgānāṁ bṛhan-malaṁ, tat bāhyāsaktau sampradāyikānāṁ bāhya-dveṣe tu yatīnāṁ sambandhe vartate | tasmāt prayojana-yuktāni karma-jñānāṅgāni bhakti-saṁjñakānīti uktam ||54||

baddhe prāpañcikaṁ karmamukte heyatva varjitam |
niyuktaṁ bhagavad-dāsya bhaktir eva sanātanī ||55||

ṭīkā: bhaktyaṅgaṁ karma baddha-jīve svabhāvataḥ prapañca-sambandhi, mukte tu prapañca-sambandha-rūpa-heyatva-varjitaṁ bhavati, na tu naiṣkarmya-rūpa-layaṁ prāpnoti, bhagavad-dāsyasya nityatvāt, aprākṛtasya karmaṇo'pi dāsya-rūpatvāc ca ||55||

bhaktis tu bhagavat prīter anuśīlana-dharmiṇī |
bhrātṛ-bodhātmikānyatra svasmin dāsyātmikā hareḥ ||56||
sarvajīve dayārūpā sarvānanda-vidhāyinī |
sarveṣāṁ nitya dharmeṣu pravṛtteś ca pracāriṇī ||57||

---

[3] navāṅgāni iti pāṭhāntram

ṭīkā: bhakter-bhagavat-prītyānuśilana-rūpatvam anyatra vivṛtam | bhakty udaye narāṇām anyānya-nareṣu bhrātṛbodho jāyate bhagavat-prīti-sambandhāt; svasmiṁś ca bhagavad-dāsya-bodhaś ca prakaṭate | bhaktānāṁ sarveṣu jīveṣu dayā svabhāvato vartate, sarveṣām ānanda-vidhāna-pravṛttiś ca jāyate | yadi ca sarva-jīvānāṁ deha-geha-sambandha-sukha-samvarddhanārthaṁ bhaktānāṁ yatno'sti, tathāpi teṣāṁ nitya-dharma-pravṛtty-utpādana-kārye bhaktānāṁ pramānando bhavatīti bhāvaḥ ||56-57||

viraktir vaimukhyācchede jñānañ cānya niṣedhane |
dauvārikau niyuktau dvau bhakti-bādhā-nivarttakau ||58||

ṭīkā: nanu yadi karmāṅgāni kevalaṁ prīti-rūpaṁ prayojanaṁ sādhayanti, tarhi jñāna-vairāgyayoḥ kiṁ prayojanam ity śāṅkyāha, viraktir iti | karmaṇi yadīśavaimukhyaṁ, tad ucchedakaṁ vairāgyam kevalaṁ saṁsāra-sambandha-dveṣa eva, na vairāgyam | tad eva phalgu vairāgyam iti vicāritam | samanvya-yoga-vicāra eva tat-sphuṭaṁ bhāvi | jñānasyāpi bhukti-mukti-spṛhā-parihāra-dvāṛā bahvīśvara-buddhi-vināśa-dvārā ca bhagavat-prīti-vivarddhana-rūpaṁ kāryam | bhaktir atra rājarājeśvarī; tasyā vighna-nivarttanāya jñāṇa-vairāgyau dvau dauvārikau niyuktāv iti boddhavyam ||58||

prītyātmikā yadā bhaktir-virakti-jñāna-karmaṇām |
bhinna-bhāve'pi tat sarvaṁ prītāv ekātmatāṁ bhajet ||59||

ṭīkā: nanu prīti-siddhāv api kiṁ jñāṇa-karma-vairāgyāṇāṁ pṛthagastitvaṁ sambhavatīty āśaṅkyāha, prītyātmaketi | "yathā nadyaḥ syandamānāḥ samudre'staṁ gacchanti nāma-rūpe vihāya | tathā vidvānnāma-rūpād vimuktaḥ parātparaṁ puruṣam upaiti divyam ||" iti muṇḍaka mantre jīvasya carmāvasthāyām upādhi-rāhityaṁ śrutam | yathā jīvasyopādhi-rāhityaṁ tathā tasya prīti-rūpa-svadharmasyāpi jñāna-karma-vairāgyādi-lakṣaṇopādhi-rāhityam api bodhyam (dhāryam) | tad avasthā tu samādhāv ālocyā, na tu vaktavyā | etad avasthāyāṁ tu karmāsāmarthya-rūpaṁ yukta-vairāgyaṁ svābhāvikaṁ bhavati | yatna-pūrvaka-vairāgya-veśa-dhāraṇena karma-tyāgaś ca kāpaṭyam iti sāragrāhi-siddhāntaḥ ||59||

deha-geha-kalatrāṇāṁ samasta jagatām api |
anāsakti vidhānena yatantaḥ śiva-sādhane ||60||
ārurukṣas tathā rūḍhaḥ sampanno yoginas tridhā |
ūrdhvordhvagāminaḥ śaśvan nābaddha vidhi-bandhane ||61||
kvacit karma kvacit jñānaṁ yad yadā prītaye kṣamam |
kurvanti yoginas tat-tat-tyajanti na kṣamaṁ yadā ||62||

ṭīkā: idānīṁ karma-jñāna-bhaktīnāṁ paraspara-samanvaya-yogaṁ vadati siddhāntakāraḥ | samanvaya-yoginas-tridhāḥ -- ārurukṣur-ārūḍhaḥ sampannaś ca | karma-jñāna-bhaktīnāṁ sambandhe ye tu khaṇḍa-sādhakās teṣāṁ madhye'pi dvividhādhikāriṇaḥ sāragrāhiṇo bhāravāhinaś ceti | ye tu bhāravāhinas teṣāṁ tat-tat-karmaṇi śrama eva śreyas tad-dvārā pāpāder anavakāśāt | karma-prāyaś cittaṁ tu teṣām eva prayojanam | sāragrāhiṇāṁ tūrddhvagamana-pravṛttyā samanvaya-yogārohaṇecchā prabalā | te'tiśīghram ārūḍhā bhavanti | ārūḍhāḥ santaḥ kramaśaḥ sādhana-balāt nija-sāragrahaṇa-vṛtti-balāc cātiśīghraṁ sampannā bhavanti | ārurukṣūṇāṁ pāpakṣālanārtham anutāpa eva prāyaścittam ārūḍhānāṁ tu kevalṁ hari-smaraṇam eva tat | atra prīkṣit-khaṭvāṅgādeś caritāni draṣṭavyāni | na hy ete yoginaḥ kevalaṁ karma-parā jñāna-parā vairāgya-parā vā | samanvaya-yogājñānāt pramādād vā khaṇḍa-jñānino vairāgyādau pṛthak pṛthak snehānubandhaṁ kurvanti, kadacit karma-jaḍāḥ santaḥ vairāgyaṁ nindanti, kadācij-jñāna-parāḥ santaḥ deha-geha-kalatrādīnāṁ śivasādhane viraktā bhavanti | kintu samanvaya-yoginaḥ sarvadā sarveṣāṁ baddhāvasthāyaṁ bhagavati prīti-sādhakānāṁ deha-geha-kalatrādīnāṁ maṅgala-sādhanārthaṁ yatnavanto'pi ūrddhvagamana-vṛttyā vidhi-niṣedhānaṁ tātparya-mātraṁ svīkṛtya kramaśaḥ prema-sampattiṁ labhante | yadā yat karma yaj-jñānaṁ vā bhakti-sādhakaṁ, tadā tadapi parama-yatnena kuvanti, kasmiṁś cid api deśa-kāla-pātra-vicāreṇa yadi tad dvārā bhagavat-prītīr na varddhate, tarhi tat karma jñānaṁ vā nitānta-heya-buddhyā tyajantīti teṣāṁ parama-rahasyam |

etad rahasya khaṇḍa-bhuddhi-bhāra-vāhināṁ kadācid api na praveśo dṛśyate | yogārūḍhakāle teṣāṁ kaṣāyāṇāṁ kramaśo dahanam eva dṛśyate | samaye samaye yad akarma-vikarmāder ghaṭanaṁ bhavati, tad api pariṇāme karma-nirvāṇa-rūpa-phalatvāt saṁsāra-durgati-phalakaṁ na bhavati | sampanna-bhūtasya jīvasya kaṣāyābhāvaḥ prasiddhaḥ śrīnārada-carite | etad vicārataḥ prīti-sampannānāṁ jīvānaṁ bhagavati prītyādhikyāt jaḍa-kṛti-cālanākṣāmatāvaśataḥ ṛṣabha-jaḍa-bharatādivat naisarga-dharmeṇa kramaśaḥ saṁsāra-nivṛttim api svīkurmo vayaṁ | kevalaṁ tacchalam-avalambya dhūrtānāṁ saṁsāra-parityāga eva nindyate'sārabhāratvāt ||60-62||

prayojanañ ca jīvānāṁ na muktir laya-lakṣaṇā |
na bhuktiḥ sampadāṁ kintu prītiḥ kṛṣṇāśayātmikā ||63||
aśuddha buddhayo bālyāc-chāstrāṇāṁ bhāra-vāhinaḥ |
asac-chikṣā vimūḍhā ye na cordhvagamane ratāḥ ||64||
sampradāya malāsaktā na yogena samanvitāḥ |
jātyāder mala-saṁyuktā vadanty anyat prayojanam ||65||

ṭīkā: mukhya-vicāre samasta-jagatāṁ kiṁ prayojanam iti pūrva-pakṣam āśaṅkyāha, prayojanaṁ ceti | samyak phalaṁ prayojanam iti bodhyam | khaṇḍa-sādhakā yadi jñānino bhavanti, tarhi laya-lakṣaṇā muktir eva prayojanam iti vadanti tadarthaṁ yatanti ca | te yadi karmiṇas tarhi sampadāṁ bhuktir eva prayojanam iti sthāpayanti | parantu pravṛttir eva mūlībhūtā | sā tu saṁsarga-balāt saṁskāra-balāc ca saṅkoca-vikacātmaka-dharmaṁ bhajati | svabhāvto jīvānāṁ bhagavati prītir eva pravṛttiḥ | sā pravṛttir-bahirmukha-jīvānāṁ sambandhe viṣayeṣu pariṇamate, viṣayāsakti-rūpā bhavatītyarthaḥ | sā yadi punaḥ svāṁ pūrvaṁ prakṛtiṁ bhajate, tarhi śivam, anyathā sarvam anarthakam | bālyāj-jīvānāṁ yadi ku-saṁsargāda-sac-chikṣā-sampradāya-daurātyma-khaṇḍa-bhāva-śāstra-bhāva-rāhitva-jāti-vidveṣādi-doṣeṇa buddhir aśuddhā bhavati, tarhi bhukti-mukti-prabhṛti-spṛhā balavatī bhūtvā bhagavat prītiṁ saṅkocayati | etat saṅkocana-vaśāt prīteḥ prayojanatvaṁ na manyanate manda-bhāgyāḥ | vastutaḥ śuddhā bhagavat-prītir eva parama-puruṣārthatvenā daraṇīyā ||63-65||

bhuktyo muktayaḥ kintu na nivāryyāḥ kadācana |
tā gauṇa-phalam-rūpeṇa sevante sādhakaṁ kila ||66||

ṭīkā: yadyevaṁ tarhi kathaṁ sādhakāṁ prāṇvān dhārayanti, siddhāś ca kahtaṁ jīvantīti saṁśayam āśaṅkyāha, bhuktaya iti | sarvasmin karmaṇi kiñcit kiñcid avāntra-phalam asti | upāsanāyām api sva-sukhaṁ paridṛśyate | niḥsvārtha-jagan-maṅgala-kāryeṣvapi kathañcit pryojanāntarāṇi dṛśyante | yathā dhūmra-yāna-taḍid-vārtā-vahādiṣu, yadi ca tattva-jijñāsā-rūpaṁ paraṁ phalam asti jñāna-cālanena sādhu-darśanārthaṁ dūra-deśa-paryantaṁ śarīra-cālanena ca, tathāpi dūra-deśa-darśana-gṛha-vāṛttā-nirvāhādi-rūpāvāntraphala-rūpā bhuktir api dṛśyate; vaiṣṇavasantatijananādi-dvārā yadyapi jagatāṁ prīti-sādhana-rūpaṁ parama-sukham asti mukhya-phalaṁ, tathāpīndriya-sukhādikam apy anivāryam | sambandha-jñānān muktir apy anivāryā bhagavad-dāsānām, "muktir hitvānyathārūpaṁ svarūpeṇa vyavasthitiḥ" iti bhāgavata vacanāt | evam bhūtāny avāntraphalāni sarva-kāryeṣu santi; tasmāt sāragrāhiṇāṁ bhaktānāṁ tat-tat-phalam api prīti-sādhana-rūpa-prayojanasyopāyatvena paryavasanīyam | karma-phalamātmasāt kurvato bahir-mukhasya jīvasya bhukti-mukti-prabhṛtaya eva bhādhakāḥ, kintu sāragrāhiṇāṁ samabandhe tat-sarvam eva prayojana-sādhakaṁ bhavati | sāra-grāhi-janāḥ kadācid apy avāntaraphalaṁ nānveṣayanti | kintu tat-tat-phalam eva svayam āgatya sādhakaṁ prīti-sādhana-sāhāyena sevata iti bhāvaḥ ||66||

ākarṣa-sannidhau lauhaḥ pravṛtto dṛśyate yathā |
aṇormahiti caitanye pravṛttiḥ prīti-lakṣaṇam ||67||

ṭīkā: adhunā prīti-lakṣaṇam āha – ākarṣeti | ākarṣaṁ prati lauho yathā svabhāvataś cālito bhavati tathāṇucaitanya-rūpo jīvo vibhu-caitanyam īśvaraṁ prati yayā vṛttyākarṣīto bhavati saiva prītiḥ | sūtritam api bhakti-mīmāmsāyaṁ paramarṣiṇā śāṇḍilyena "bhaktiḥ parānuraktir īśvare" iti vākyena | sūryasthāṇīyo bhagavān, jīvas tu raśmi-paramāṇusthāṇiyaḥ | cid-ākāratve jīveśvarayor aikyam | cid-vastūnāṁ parasparākarṣaṇam eva nityam | punar api mahā-caitanyena kṣudra-caityanyānām

ākarṣaṇam api nitya-siddham | jaḍe jagatyākarṣaṇa-dharmasyānugatyaṁ sarvasmin paramāṇāv ityādhunikānāṁ jaḍa-vidāṁ matam | tad api jagataś cit-pratibimbatvād eva | tadākarṣaṇaṁ punaḥ sūryādau bṛhaj-jaḍavastuni mādhyākarṣaṇa-rūpeṇāti-prabalam | yena hetunā grahāṇāṁ saura-maṇḍale bhramaṇaṁ sidhyati, aneka-bṛhad-bṛhad-vartulākāra-vastūnāṁ dhruva-nakṣatram-avalambya cakrākāra-bhramaṇam api sidhyati ca | vaikuṇṭha-pratibimbatve kalpitasya prapañcasya etad atisundaram | aprākṛtākarṣaṇa-tattvam eva vaikuṇṭhastha-vraja-līlāntargata-mahārāsa-bhāveṣu jñātavayam ||67||

sambandhāt pratibimbasya baddha jīve sambhāvataḥ |
karma-jñānātmikā sā tu bhakti-nāmnā mahīyate ||68||
vaimukhyāt pratibimbe ced āsaktir upajāyate |
sā caiva viṣaya-prītir mūḍhanām asatī hṛdi ||69||

ṭīkā: saiva prītir jīvanāṁ prati-bimba-rūpa-māyā-sambandhāt svabhāvataḥ karma-jñāna-rūpā bhakti-nāmnā loke mahīyate | kintu yadi pratibimba-rūpaṁ ce mauḍhyāt jīvasyāsaktir bhavati tarhi bahir-mukhasya tasya jīvasya sambandhe sā prītiḥ kāmātimkā viṣaya-prīti-rūpā māyā-rūpeṇa pariṇamate tasya bandhanāya tasyā bhagavad-adhīnatvāt | uktaṁ ca prahlādena śrī-viṣṇu-purāṇe – "yā prītir avivekānāṁ viṣayeṣv anapāyinī | tvāmanusmartaḥ sa me hṛdayānnāpasarpatu ||" ityādinā | pratibimba-śabdenātra na bhagavat-pratibimba-vāda-rūpaṁ mataṁ bodhyaṁ, kintu tasya śakti-pariṇāma-rūpaṁ cit-svabhāvasya pratiphalanam eva prapañca iti jñātavyam ||68-69||

ratyādi bhāva-paryantaṁ svarūpa-lakṣaṇaṁ param |
kartṛ-karma vibhedena prīteḥ sāmbandhikaṁ hi tat ||70||

ṭīkā: prīter bhinna-bhinnāvasthāyāṁ svarūpa-lakṣaṇam āha, ratyādi-bhāva-paryantam iti | sā tu ratiḥ prema-sneha-māna-praṇaya-rāgānurāga-bhāva-mahābhāva-prayantānukrameṇa cittam-ullāsayati, mamatayā yojayati, viśrambhayati, priyatvātiśayenābhimānayati, drāvayati, svaviṣayaṁ pratyabhilāṣātiśayena yojayati, pratikṣṇam eva svaviṣyaṁ nava-navatvenānubhāvayati, asamorddhva-camatkāreṇonmadayatīti śrī-jīva-gosvāmi-vacanam | etāvat svarūpa-lakṣaṇam | prīteḥ sāmbandhika-lakṣaṇaṁ tu karttṛ-karma-bhedena dvividham | karttṛ-sambandhe śānta-dāsya-sakhya-vāṭsalya-madhura-bhedena rasāḥ pañca-vidhāḥ | śānte kevalṁ ratiḥ, dāsye ratiḥ premā ca, sakhye ratiḥ premā praṇayo'pi, vātsalye rati-prema-praṇaya-sneha-paryantā prītiḥ, śṛṅgāre tu mahābhāva-paryantā prītir dṛśyate | karma-smabandhe tu raso dvividhaḥ mādhuryātmaka aiśvaryātmakaś ca | tad vicārastvāśraya-vicāre draṣṭavyaḥ ||70||

taraṅga-raṅgiṇī prītiś cid-vilāsa-svarūpiṇī |
āśraye bhagavat-tattve rasa-vistāriṇī satī ||71||

ṭīkā: idānīm āśraya-tattvam ārabhate, taraṅgeti | sā prītiḥ sarīśavat sac-cid-dharmavarttinī, bhāva-mahābhāvarūpa-taraṅga-raṅgiṇī, śāntādi-mukhya-vīrādi-gauṇa-rasabhedena bhagavat-tattve parama-rasa-vistāriṇī viśeṣa-bubhutsubhiḥ śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhur draṣṭavyaḥ ||71||

mādhuryyaiśvaryya-bhedena cāśayo dvi-vidhaḥ śrutaḥ |
ādyaḥ kṛṣṇa-svarūpo hi cāntyo nārāyaṇātmakaṁ ||72||

ṭīkā: āśraye'pi dvividhāḥ -- śrīkṛṣṇātmako nārāyaṇātmakaś ca | vastuto yadyapi kṛṣṇa-nāyāyaṇayor aikyaṁ, tathāpi rasa-bhedena tayor bhedo'sti | satyapi paramaiśvarye śrī-kṛṣṇe parama-mādhuryam eva prabalam | sūryātape pradīpa-prabhāvad aiśvaryaṁ cāpi tatraiva gūḍha-bhāvena tiṣṭhati, mādhuryasya paramākarṣaṇa-sāmarthyāt | śrīman-nārāyaṇe tu kevalam aiśvaryaṁ ca prabhavati | yadyapi tasmin nārāyaṇe jīvākarṣaṇa-kriyāpi prabalā, tathāpi kṛṣṇā-rasāsvādināṁ jīvānāṁ samabandhe sā durbalaiva | nārāyaṇa-kṛṣṭa-jīvānāṁ tu kṛṣṇa-lālasā svābhāvikī | idaṁ parama-guhyaṁ tattvaṁ tvāsvādana-dvārā vicāraṇīyaṁ, na tu vākya-dvārā kathanīyam anirvacanīyatvāt ||72||

prauḍhānanda-camatakāra-rasaḥ kṛṣṇe bṛhat-tamaḥ |
aiśvarya-jñāna-pūrṇatvān nāsau nārāyaṇe svataḥ ||73||

ṭīkā: śrī-kṛṣṇa-priyāṇāṁ yaḥ prauḍhānanda-camatkāra-rasaḥ sa eva bṛhat-tamaḥ | dāsya-sakhya-vātsalya-madhuram iti rasa-catuṣṭayaṁ mādhuryādhāre śrīkṛṣṇa eva sādhyam; kintv aiśvaryapare nārāyaṇe kevalaṁ dāsyam eva sādhyam, tadapi premāvadhikam | tad-dāsye viśrambātmaka-praṇayo na bhavati, aiśvaryasya bhaya-mūlatvāt, dāsānāṁ svāpakarṣa-buddhi-vaśatvāc ca, aiśvaryasyānantatvāc ca | kintu mādhurye sevya-sevakayoḥ sāmya-buddhiḥ svābhāvikī; tad abhāve madhurabhāvo na sambhavati ||73||

śrī-kṛṣṇa caritaṁ yad yad vidvadbhir varṇitaṁ purā |
labdhaṁ samādhinā tat-tan-netihāso na kalpanā ||74||

ṭīkā: "atho mahābhāga! bhavān amogha-dṛk śuciśravāḥ sayarato dhṛtavrataḥ | urukramasyākhila-bandha-muktaye samādhinānusmara tad-viceṣṭitam ||" iti bhāgavata [1.5.16] prārambha-vacanāt kṛṣṇa-caritasya samādhi-labdhatvaṁ siddham | adhokṣāja-caritasya samādhi-labdhatvāt netihāsatvaṁ na ca kalpanāmayatvaṁ ghaṭate | candra-guptāśokādīnāṁ caritam itihāsamayaṁ, teṣāṁ prāpañcika-deśakāla-bādhyatvāt | viṣṇu-śarma-likhitaṁ śṛgāla-kukkurādi-caritam api kalpanāmayaṁ, tac caritasya prāpañcika-bhāvajanyatvāt | tatra tatra varṇanaṁ kevalam indriya-manasayoḥ kāryam, samādhau kiñcid api na labhyate tad-avakāśābhāvāt | kintu kṛṣṇa-carita-varṇane nendriya-manasoḥ kācid api śaktiḥ sambhavati | tasmāt samādhi-yogena tad-varṇitavyaṁ śrotavyaṁ smartavyaṁ ca ||74||

samādhir dvividhaḥ prokto gauṇā-sākṣād vibhedataḥ |
kṛcchrasādhyo bhaved ekaḥ sahajo'nyaḥ prakīrttitaḥ ||75||
sva-prakāśa-svabhāvāt tu bimbādarśānvayād api |
samādhāv ātmasattāyāṁ vaikuṇṭhāvekṣaṇaṁ svataḥ ||76||

ṭīkā: nanu jñānāṅge samādhiḥ sambhavati sāṁkhya-yogena, kathaṁ bhakti-tattve tasya praveśa iti pūrva-pakṣa-nirasanārthaṁ vadati, samādhir iti | samādhir api dvividhaḥ -- gauṇa-samādhis tu kṛcchra-sādhyo jñāna-gamyatvāt kleśamayatvāc ca; sākṣat samādhis tu kiñcin mātreṇa sahaja-jñānena labhyate | sahaja-jñānam-ātma-pratyakṣam, tan nendriyānvya-sambhūtam ātmani sahajatvāt prapañcān apekṣatvāc ca | taj-jñānena vaikuṇṭha-darśanaṁ svato bhavati vaikuṇṭhasya svaprakāśa-svabhāvāt, bimbasya vaikuṇṭhasya māyājanitenādarśena saha sambandhāc ca | tathā hi kaṭhopaniṣan mantraḥ [2.2.15] – "na tatra sūryo bhāti na candra-tārakaṁ nemā vidyuto bhānti kuto'yam agniḥ | tam eva bhāntam anubhāti sarvaṁ tasya bhāsā sarvam idaṁ vibhāti |"

nāma rūpaṁ guṇaḥ karma hy etal liṅga-catuṣṭayam |
vastu-nirddhāraṇe mukhya-lakṣaṇañ cocyate budhaiḥ ||77||

ṭīkā: bhakti-samādhi-lakṣaṇam āha, nāma-rūpam iti | anyat spaṣṭam ||77||

liṅga-catuṣṭyābhāvād brahma sākṣān na labhyate |
tasmāt samādhito liṅgaiḥ kṛṣṇa-tattvaṁ vinirddiśet ||78||

ṭīkā: advaitavādavidaḥ paṇḍitā yad brahma nirūpayanti tasya jñānamātragamyasya liṅga-catuṣṭayābhāvāt na sākṣāl-lakṣaṇaṁ sambhavati, kevalaṁ gauṇa-vṛttyā dūra-nirddeśo bhavati | tasmād ātma-pratyakṣa-rūpa-sahaja-samādhi-yogāl-līṅga-catuṣṭaya-yuktaṁ kṛṣṇa-tattvaṁ vinirdeśed iti bhāvaḥ | atredam eva tattvam, āśraya-tattvasya sāmbandhikāvicāre pañca-vidhā bhāvā varttante | (1) ādau sāṁkhya-jñāna-smādhinātan nirasanavṛttyā nirviśeṣaṁ brahma lakṣyate, aprākṛta-viśeṣa-bhāvābhāvāt māyika-viśeṣa-tyāgāc ca | tasmin brahmaṇi jīvānāṁ prapañca-nivṛtti-rūpa-viśrāmo bhavati | (2) dvitīye jñānasya sva-dṛṣṭi-pravṛttyā cid-bhāvagataḥ paramātmā dṛśyate | tasmiṁs tu kevalam ātmanaḥ kṣudra-sukha-lābho vidyate | (3) tṛtīye jñāna-miśreṇa kiñcin mātra-sahaja-smādhinā mūrttānanda-rūpa īśo lakṣyate | ānando'pi tasmin napūrṇaḥ svarūpāśrayābhāvāt | ādhunika-brahmavādinas tv īśārādhakā eva, teṣāṁ brāhma-nāma-grahaṇantu śāstrānapekṣatvāt | saṁjñā-vivādād vastu-hānir iti nyāyena tatrāpi virodho na kartavyaḥ | (4) caturthe sahaja-samādhi-

dvārā svarūpānanda-rūpo nārāyaṇo lakṣyate | tatraiva svarūpa-prītyānandasya dāsya-paryantā gatīḥ | (5) pañcame tv atyanta-sahaja-samādhinā parama-rasānanda-rūpaḥ kṛṣṇa eva lakṣyate | nimna-likhita ādarśa eva draṣṭavyaḥ,

sādhanam	āśrayaḥ	sādhyam
	gauṇa-samādhiḥ	
(1) sāṁkhya-jñāna-samādhiḥ	brahma	prapañca-nivṛttiḥ
(2) ātma-jñāna-samādhiḥ	paramātmā	ātmagata-kṣudrānandaḥ
(3) jñāna-miśra-sahaja-samādhiḥ	īśvaraḥ	kiñcid-dvaitānandaḥ
	sākṣāt-samādhiḥ	
(4) sahaja-samādhiḥ	nārāyaṇaḥ	aiśvarya-svarūpānandaḥ
(5) nitānta-sahaja-samādhiḥ	kṛṣṇaḥ	mādhurya-svarūpānandaḥ

sādhana-lakṣaṇa-bhedād āśraya-lakṣaṇa-bhedaḥ, tad bhedataḥ sādhya-phala-bhedo naisargikaḥ ||78||

nāropitāni liṅgāni cid-gatāni citi kvacit |
cit-tattve jaḍa-liṅgānām āropaṇam asammatam ||79||

ṭīkā: cid-vastuni bhagavati jīve ca yāni cid-gatāni liṅgāni, tāni nāropitāni kintu nityāni | bhagavati jaḍa-liṅgānāmāropaṇam evāsammatam iti vākyenopāsakānāṁ hitārthaṁ brahmaṇo rūpa-kalpaneti vākyaṁ dūṣitam ||79||

kṛṣṇa ity ābhidānantu jīvākarṣa-vidhānataḥ |
jīvānanda-vidhānena rūpaṁ śyāmāmṛtaṁ priyam ||80||
guṇās tu vividhās tasmin karma līlā-prasaṅgakam |
ebhi liṅgair hariḥ sākṣāl-lakṣyate preṣṭha ātmanaḥ ||81||

ṭīkā: idānīṁ śrī-kṛṣṇasya vastu-nirdeśaka-liṅgāni vivṛṇoti | jīvākarṣaṇāt kṛṣṇa iti nāma | jīvānanda-vidhānāt ghana-cchyāmalam eva tasya rūpam | guṇāḥ vividhāḥ | jīvaiḥ saha tasya līlā eva karma | etāni nityāni | viśeṣa-dharmato bahu-rūpāṇi ca | ātmano jīvātmanaḥ parama-preṣṭhaḥ kṛṣṇaḥ ||80-81||

cid-vastu cit-svabhāvasya jīvasya nikaṭa-sthitam |
kim arthaṁ kleśyate tatra lakṣaṇāvṛttim āśritaḥ ||82||

ṭīkā: cit-svabhāvasya jīvasya nikaṭa-sthitam asti cid-vastu | tatra kā lakṣaṇā-vṛtti? pṛṣṭhato nāsikā-sparśa-nyāyena lakṣaṇā-vṛttyā brahma-sākṣāt-karaṇa-pravṛttir eva nirarthakā ||82||

lakṣaṇālakṣitaṁ brahma dūrasthaṁ bhanam eva hi |
ātmapratyakṣa labdhasya kṛṣṇasya hṛdi tiṣṭhataḥ ||83||

ṭīkā: spaṣṭam ||83||

prapañca-varttino jīvā varttamāna-svabhāvataḥ |
paśyanti paramaṁ tattvaṁ nirmalaṁ mala-saṁyutam ||84||

ṭīkā: nanu yadyapi nitāna-sahaja-jñānena sarvāptiḥ syāt tarhi kim arthaṁ sādhana-prasaṅgaḥ, sahajasya nitya-siddhatvāt | ucyate, nirmalaṁ parama-tattvaṁ mala-yuktaṁ paśyanti baddha-jīva-nicayāḥ, vartamāna-svabhāvāt, deśa-kālāder heya-bhāva-yuktasya svasya vartamānabhāvāt; "nitya-siddhasya bhāvasya prākaṭyaṁ hṛti sādhyatā" iti rasāmṛta-sindhu [1.2.2] vacanāt ||84||

varṇane yan malaṁ vākye smaraṇe yan malaṁ hṛdi |
arcane yan malaṁ dravye sārabhājāṁ na tat kvacit ||85||

ṭīkā: vākyānāṁ prāpañcikatvāt śāstre kṛṣṇa-tattvaṁ yad varṇitaṁ tat vākya-mala-yuktam-avaśyam | manasyapi kṛṣṇa-viṣaye yac-cintitaṁ tan-manomala-yuktam, manasaḥ prapañca-vikāratvāt arcana-kriyāyaṁ śrī-vigraha-tulasī-vāṅmaya-stotra-khādya-dravyādīnāṁ prapañcamayatvād

dravyamalatvam apariharaṇīyam | kintu tat-tad- vyatirekeṇa kadācid api baddhajīvānāṁ bhagavad-ālocana-rūpa-parama-prīti-sādhanaṁ na sambhavati | nirākāra-niṣṭha-sādhakānām api kiyat parimāṇaṁ malam aniyāryam | tatraiva teṣāṁ īśopāsakānāṁ brāhmānāṁ vā mānasa-pauttalikatāpi draṣṭavyā | kintu teṣām ālocana-saṁkṣepāt sarva-viṣaye bhagavad-bhāvābhāvāc ca prema-sampattir api saṁkṣiptā bhavati prema-sampatter-samapūrṇatvāt teṣāṁ sāṁhṛtir apy āśaṅkanīyā | tasmāt vāṅmanodravyasvīkārāt tat-tad-vastu-jāteṣv api bhagavat-sambandha-sthāpanāc cādhikatara-kṛṣṇānuśīlanena prema-sampattiś cādhikatarā bhavati | sāragrāhiṇas tu sākāra-nirākāra-rūpa-sāmpradāyika-vivādaṁ praityajya prama-camatkāra-prema-sampatti-lābhāya sarvātmanā bhagavantaṁ bhajante, yat prāptau sarvajñātā-bhrānti-rahitatādi-guṇāgaṇāḥ svayaṁ pravartante śrī-kṛṣṇā-prasādāt | ye tu tarka-niṣṭhā jñāna-bhāra-vāhinaste nirarthakamasādhya-pramāda-vaśāt kevalaṁ jñānamārjanam eva cintayanti; kadācid api tan na labhante svaśakter-asāmarthyāt, akiñcanabhāvena sarva-śakti-sampannna-bhagavad-bhajanābhāvāc ca | sāragrāhiṇaste vāṅ-manodravyād upakaraṇa-madhye prīti-rūpaṁ sāraṁ gṛhītvā tat-tadgatamalānāṁ praihāraṁ kurvanti, śīghram eva prīti-sampannā bhavanti ca ||85||

na tatra varttate kaṣṭaṁ kṛṣṇaḥ sarvāśrayāśryaḥ |
kṛpayā malataḥ śīghraṁ prajñānañ coddhariṣyati ||86||

ṭīkā: tatra sāragrāhaṇa-dvārā sādhana-pariśrame kiñcid api na kaṣṭam | kutaḥ sarvāśrita-bhāvānām āśrayaḥ kṛṣṇaḥ kṛpā-pūrvakam asmākaṁ prajñānaṁ sādhu-buddhiṁ malato baddha-bhāvataḥ śīghraṁ samuddhariṣyati | kā tatra cintā? sarve niścintāḥ sarvātmanā bhagavantaṁ bhajantu ||86||

sambandha-tattva-bodhena cābhidheya-vidhānataḥ |
rasābdhau majjate kṛṣṇe nirguṇaḥ sārabhuṅ naraḥ ||87||

ṭīkā: arthaḥ spaṣṭaḥ | sārabhuṅnarāḥ saragrāhiṇaḥ | te hi trividhāḥ, sārānveṣiṇaḥ, sāraprāptāḥ, sārāsvādinaś ca | te sarve nirguṇāḥ, prākṛta-guṇa-yuktā api guṇena na liptā aprākṛta-guṇa-sampannāś cetyarthaḥ | śṛṅgāra-rasa eva sarveṣāṁ jīvānāṁ sva-rūpa-siddha-rasas-teṣāṁ bhogyatve siddhe parameśvarasya parama-bhoktṛtve siddhe ca jīvānām aprākṛta-strībhāva eva svarūpa-siddho bhāvaḥ | tasmin prāpte parama-rasābdhau śrīkṛṣṇe majjanam eva sambhavati | anyānyabhāve tu majjana-rūpa-paramānandāviṣkāro na ghaṭate, tat-tatd-bhāvānāṁ kiyat parimāṇena kuṇṭhatvāt | etāvad asmin siddhānta-granthe vaktavyam etat sambandhe | śrī-rāsa-pañcādhyāya-gīta-govinda-haṁsadūta-prabhṛti-rasa-grantheṣu parama-bhāvasyāsvāndanam anubhūyate | śṛṅgāra-rasa-praptau jīvānāṁ parama-nirguṇatvam upādhi-tyāgād iti ||87||

na jñānaṁ na ca vairāgyaṁ na jātir nāpi karma ca |
kāraṇaṁ sārasampattau pravṛttir mukhya kāraṇam ||88||

ṭīkā: asyāḥ sārasamptteḥ pravṛttir eva mukhya-kāraṇam | anyeṣāṁ kāraṇānāṁ sahakāritva-mātram ||88||

sā pravṛttiḥ kutaḥ kasmāt kadā vā kena hetunā |
saṁśayo'tra mahān śaśvad varttate'viduṣāṁ hṛdi ||89||

ṭīkā: kuto'vsthānāt, kasmāt pravartakāt, kadā kasmin kāle, kena hetunā nimittena | anyat spaṣṭam ||89||

prāyaśaḥ sādhu-saṅgena kasya cij-jñāna-sādhanāt |
kasya vā'nartha-bodhena kasya vaidha-vidhānataḥ ||90||
kasya vā janmataḥ kasya cābhyāsvaśataḥ kvacit |
pravṛttir jāyate sāre kasya vākasmikī bhavet ||91||

ṭīkā: vaidha-vidhānataḥ sampradāya-vidhi-mārgānuvarttanāt anyat spaṣṭam ||90-91||

sarveṣāṁ kāraṇānāñ ca vedmy ekaṁ kāraṇaṁ kṛpām |
vidhīnāṁ hetu bhutānāṁ dhātuḥ kṛṣṇa-svarūpiṇaḥ ||92||

ṭīkā: sarva-viṣaya-hetu-bhūtānāṁ vidhīnāṁ vidhātuḥ śrīkṛṣṇasya kṛpāmeva mūla-kāraṇaṁ vedmi | aham iti śeṣaḥ ||92||

avādhya bhramahānāya samarthā ye narātmajāḥ |
vadantu kāraṇaṁ kṛṣṇa-kṛpāyā dīna-cetasām ||93||

ṭīkā: eṣa evāvādhyapramādaḥ | dīna-cetasām akiñcana-vaiṣṇavānām asmākaṁ sambandhe | tad eva sphuṭayan nāha ||93||

vayantu dāsya-bhāvānām āsvādana-vimohitāḥ |
kṛṣṇecchā-hetu nirdddeśe hy aśaktāḥ kṣudra buddhayaḥ ||94||

ṭīkā: dāsya-bhavānām iti bahu-vacana-prayoga-dvārā śṛṅgāra-paryant-bhāvān sūcayati | vidhātuḥ kṛṣṇasya vidhi-tantratvābhāvena tasyecchākāraṇam anirddeśyam iti vaktavyam ||94||

kintv eko niścayo'smākaṁ pareśaḥ karuṇāmayaḥ |
ekānta śaraṇāpannaṁ na muñcati kadācana ||95||
hā kṛṣṇa karuṇā-sindho paramānanda-vāridhe |
sudaṇḍyam ātmacauraṁ māṁ badhāna prema-rajjutaḥ ||96||

ṭīkā: yadyapi kṛṣṇa-kṛpāyāḥ kāraṇaṁ na lakṣyate kṛṣṇasya vidhi-bandhanābhāvāt, tathāpi sa karuṇāvaśataḥ ekānta-śaraṇāpannaṁ jīvaṁ na tyajati | bhagavato'pārakaruṇāmayatvam ālocayataḥ siddhāntakārasya hā kṛṣṇeti prarthanā svayamāvirbabhūva | ātmano dharmo bhagavad-dāsyaṁ tad-antareṇa ātma-cauratvam | caurā eva daṇḍanīyaḥ | ādau teṣāṁ bandham eva kāryam | ātma-cauraṁ daṇḍyaṁ māṁ bhavatprema-rajjvā dṛḍhataṁ baddhā paramānanda-samudre nimajjayeti bhāvaḥ | yadi paramānanda-prāptir bhavati, tarhi kathaṁ daṇḍaḥ ityāśaṅkyāha – hā kṛṣṇa! hā jīvākarṣaka! bhavati kutrāmaṅgalam? hā karuṇāvāridhe! kutra tava daṇḍasyāmaṅgalatvaṁ karuṇāmayatvāt? iyaṁ prārthanāpi śaraṇapatter lakṣaṇam iti jñātvayam ||95-96||

kadācit kurvataḥ karma-jñana-mārgāśritasya me |
jagatāṁ maṅgalārthāya prārthanādau ratasya ca ||97||
arūpa-dhyānasaktasya śānta-bhāva-gatasya ca |
prādurāsīn mahān bhāvo vraja-līlātmakaś citi ||98||

ṭīkā: grathakāṛasya nija-vivaraṇam āha—kadācid iti | nirākāreśopāsanāyaṁ śānta-rasa-prasaktasya mama caitanye kadācit prabhu-kṛpayā prama-sambandha-bhāvānvita-vrajalīlātmakarasatattvam āvirbabhūva | sac-cid-ānanda-vigrahāvirbhāvād arūpa-dhyānaṁ tirohitam āsīd iti bhāvaḥ ||97-98||

tadādi sthūla-liṅgākhyau pṛthag bhūtau dehau mama |
svadharma-sādhane kintu niratau ca yathā purā ||99||

ṭīkā: pañca-bhūtādy-ahaṅkāra-paryantaṁ sthūla-liṅgātmakaṁ śarīra-dvayaṁ tat-kālāt svabhāvataḥ pṛthag-bhūtam | tathāpi tad-deha-dvayaṁ sva-sva-vyavahārika-dharma-pālane niyuktam āhāra-vyavahārādau pūrvavad iti bhāvaḥ ||99||

ahaṁ tu śuddha cid-dharmī nija-preṣṭha-samāśritaḥ |
carāmi yāmune deśe cit-kadambānilānvite ||100||

ṭīkā: sthūla-liṅga-śrīra-dvayād bhinnaḥ śuddha-jīvo'haṁ tu preṣṭhasya prāṇanāthasya līlāsahacaro bhūtvā cid-drava-rūpa-yamunāsikto, citpulaka-rūpa-kadambas tato yaḥ praphulla-bhāvānilas tena sevite cintāmaṇimaye paramānanda-vrajadhāmnyanukṣaṇaṁ carāmi nānā rasāsvadane pramatta iti bhāvaḥ ||100||

etad ātma-pratītaṁ me sadā sākṣād yathā dṛśi |
prāgāsīj jaḍa-brahmāṇḍam idānīñ ca pṛtak kṛtaṁ ||101||

ṭīkā: kim etat kalpitaṁ pīḍārūpaṁ veti pūrva-pakṣam āśaṅkyāha, etad iti | na hy etat pratīteḥ kālpnikatvaṁ pīḍājanyatvaṁ vā ghaṭate, śuddhātmani labdhatvāt, jaḍa-samparkābhāvāj-jaḍa-

dehasya pūrvavad uktācaraṇa-paratvāc ca | pūrvaṁ yathā kevalaṁ jaḍa-jagat viśvāsa-bhājanam āsīt tathādhunaitat pratyakṣam api kenacit gāḍhatama-viśvāsānandena mām ullāsayatīti bhāvaḥ ||101||

duṣpāre'py anusaṁpraviśya vimalaḥ śāstrāmbudhau kaustubhaḥ
pratyakṣānumiti pramāṇāvidhinā saṁgṛhya sāro maṇiḥ |
dattāḥ sārajuṣe mahāmati-mate kedāranāmnā'dhunā
lupta prāya gatiḥ pramāda kalinā rādhā-priya-prītaye ||ka||

ṭīkā: duṣpāre'pi śāstrāmbudhau praviśya pratyakṣānumāna-pramāṇa-vidhinā kaustubha-maṇi-rūpo vimalaḥ sāraḥ mayā kedāranātha-dattena sāṁgṛhya māhāmatim ete saragrāhiṇe sāragrāhi-jana-gaṇāyetyarthaḥ pradattaḥ | katham bhūtaḥ sāraḥ? pramāda-kalinā sampradāya-rāga-dveṣa eva pramādaḥ sa eva kalis tena lupta-prāyagatiḥ | rādhāpriyaprītaye śṛṅgāra-rasādhikāre jīvānāṁ mahābhāva-paryanteṣu bhāveṣu bhagavat-svarūpānanda-rūpiṇī yā hlādinī śaktiḥ sā eva rādhā, tasyāḥ priyaḥ parama-mādhuryādhāraḥ śrīkṛṣṇas tasya prītaye ||ka||

kaustubheśa praddato me dattasya kaustubho mudā |
vaiṣavānāṁ śirodhāryyaḥ sārabhājāṁ viśeṣātaḥ ||kha||

ṭīkā: śāstra-samudrodbhūta-kaustubheśo bhagavān, tena dattaḥ, dattasya kaustubho'yaṁ vaiṣṇavānāṁ viśeṣataḥ sāragrāhi-vaiṣṇavānāṁ śirodhāryo bhavati | śrī-bhāgavatādi-bṛhad-grantheṣu praveśopayogitvenāsya granthasya viśeṣādaranīyatvaṁ vyākaraṇālaṅkārādi-doṣeṇa bhagavat-paragranthānām anādaro na syād iti vākya-balāt ||kha||

paṣṭādaśaśate śāke pañcābdārahite mayā |
nirmitaṁ kaustubhaṁ kṣudraṁ kṣetre śrī-puruṣottame ||
samāptaś cāyaṁ granthaḥ |